

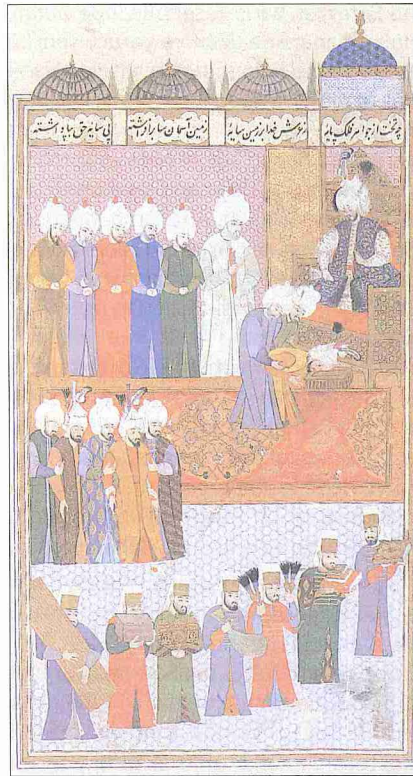
4. Osmanlı-İran Münasebetleri. Osmanlılar'ın İran bölgesine hâkim olan devletlerle siyasî münasebetleri, Fâtih Sultan Mehmed döneminde Anadolu'da Türk birliğinin teşekkülü sırasında gerçekleşmiştir. XV. yüzyılın ikinci yarısında Anadolu'nun doğu kesimine doğru ilerleme siyaseti takip eden Fâtih, Diyarbekir ve Tebriz merkez olmak üzere Doğu Anadolu, Kuzey Irak ve İran'ın büyük bir kısmını hâkimiyeti altında bulunduran Akkoyunlu Hükümdarı Uzun Hasan'la rekabet içine girmişti. Uzun Hasan'ın Trabzon-Rum İmparatorluğu ile Karamanoğulları Beyliği'ni koruma gayretleri ve Orta Anadolu'ya yönelik faaliyetleri Osmanlı-Akkoyunlu savaşını kaçınılmaz hale getirmiş, iki müslüman Türk devleti arasında başlayan çatışmalar, 1473'te vuku bulan Otlukbeli Meydan Savaşı'nda Osmanlılar'ın kesin zaferiyle sonuçlanmıştı. Osmanlılar'ın İran'a yönelik asil siyasî ve askerî ilgileri, din ve dünya görüşleri bakımından farklı bir ideolojiye sahip olarak ortaya çıkan Safevî Devleti'nin kuruluşuyla daha da arttı.

XVI. yüzyılın başlarında zayıflamaya devam eden Akkoyunlu Devleti toprakları hızla gelişen Safevîler'in eline geçti. Safevî Şahı İsmâil'in ön ayak olduğu iktidar mücadelesinde dayandığı başlıca kuvveti, Anadolu'dan Azerbaycan ve İran'a göç etmiş olan Oğuz-Türkmen kabileleri teşkil ediyordu. Bu oymaklar arasında XV. yüzyılda Anadolu'da İmâmîyye Şiîliği inancının, önceleri biraz daha basit ve İslâm öncesi Türk inançlarına fazla yer veren bir senkretizm şeklinde etkili olmasında Safevî ocağı şeyhleri Cüneyd ve oğlu Haydar'ın (Şah İsmâil'in babası) önemli payı olmuştur. İsmâil ve onun müridlerinin yeni devlet kurmak için başlattıkları askerî ve siyasî faaliyetleri, Şiî inancı ve mezhebinin yayılması, resmîleştirilmesi yolundaki hareketleri, Şiîliğe mütemayıl Türkmen kabilelerinin mezhebî duygularını istismar etmelerine zemin hazırladı. Anadolu'nun büyük kısmını saran ekonomik-sosyal kökenli huzursuzluklar konar göçer grupların Alevîlik, Bektaşîlik ve Şiîliğe açık sempatilerinin de rolüyle Şah İsmâil'in giriştiği siyasî- mezhebî mücadelede önemli bir âmil oldu.

Oğuz-Türkmen oymakları içinde Şeyh Oğlu adıyla tanınan İsmâil, kendisinin İmam Ali ailesine mensubiyetini nefeslerinde iddia etmekle beraber annesi tarafından Uzun Hasan'ın torunu olmasından da faydalanmaktaydı. Akkoyunlu hükümdarlarından Elvend'e karşı Nahcivan yö-

resinde kazandığı savaştan (1501) sonra Tebriz'e giren İsmâil, müridleri tarafından Uzun Hasan'ın ikametgâhına getirilerek dedesinin tahtına oturtulmuştu. Venedik'in Tebriz'deki resmî temsilcisi, İsmâil'in bir şah gibi tanınmasında Uzun Hasan'ın torunu olmasının büyük payı olduğunu belirtmektedir (Berchet, s. 157). Doğu sınırlarında meydana gelen bu değişiklik II. Bayezid'i oldukça endişelendirmiş, Osmanlı idaresi altındaki topraklarda yaşayan Şiî temayüllü Türkmen grupları üzerindeki etkili Safevî propagandası iki devleti karşı karşıya getirmişti. Ancak bu durum sıcak bir çatışmaya yol açmadı; II. Bayezid, sınır boylarında ve Türkmen gruplarının kalabalık olarak buldukları yerlerde propaganda amacıyla gelip giden ve halife denilen ajanlara karşı sert tedbirler aldı (II. Bayezid Dönemine Ait 906/1506 Tarihli Ahkâm Defteri, s. XXIV-XXV). Buna rağmen Safevîler bu gruplar üzerinde etkili oldular ve 1511'de Teke bölgesi Türkmenler'inin de desteklediği Şahkulu isyanı patlak verdi. Ardından Nüreddin (Nur Halife) Şah İsmâ-

İran elçisi Tokmak Han'ın Sultan III. Murad'ın huzuruna kabulünü gösteren bir minyatür (Lokmân b. Hüseyin el-Asuri, Şehinşâhnâme, İÜ Ktp., FY, nr. 1404, vr. 41^a)

il'in emriyle Varsak, Afşarlı, Karamanlı, Bozoklu ve başka Türkmen topluluklarından Safevîler için Anadolu'dan asker toplamakla görevlendirildi. Şah İsmâil'in etkili propagandası sonucu onu gerek dinî bir lider gerekse kazandığı zaferlerle bir kahraman olarak gören ve merkezî idarenin sistemi icabı aldığı tedbirlerden memnun olmayan Türkmen kitleleri Orta ve Doğu Anadolu'dan İran tarafına göç ettiler. Bu göçler ve isyanlar Anadolu'nun emniyetini artık iyice sarsmaya başlayınca tehlikeyi daha şehzadeligi sırasında anlamış olan yeni Osmanlı padişahı Yavuz Sultan Selim İran seferine çıkmaya karar verdi.

Ulemâdan, Şîa mezhebine mensup olanlarla savaşmanın câiz olduğuna dair fetva alan Yavuz Sultan Selim'in esaslı bir hazırlıktan sonra, genişlemeye başlayan ve Anadolu'da mevcut nizamı altüst eden Safevî Devleti'nin "kökünü kazımak" ve doğudaki yarı müstakim mahallî beylerin ve diğer teşekküllerin kendine bağlılığını güçlendirmek amacıyla çıktığı sefer Çaldıran ovasında Şah İsmâil'in hezimetiyile sonuçlandı (920/1514). Savaşın ardından Osmanlı orduları Tebriz'e girdi. Böylece Osmanlılar doğrudan doğruya İran'a adım atmış oluyorlardı. Azerbaycan'da fütuhâtı genişletmek niyetinde olan Yavuz Sultan Selim yeniçerilerin muhalefeti yüzünden ele geçirdiği yerleri, bu arada Tebriz'i boşaltıp geri döndü. Dönüş sırasında, o zamanki İslâm dünyasının en önemli kültür ve sanat merkezlerinden biri olan Tebriz'in ilim ve sanat erbabından çoğunu aileleriyle birlikte İstanbul'a göç ettirdi.

Çaldıran Savaşı'ndan önce Şah İsmâil'e tâbi olan topraklar Fırat nehrine kadar uzanıyordu. Bu savaşın ardından Yavuz Sultan Selim'in doğuda uyguladığı askerî ve siyasî tedbirler Diyarbekir, el-Cezîre ve Kuzey Irak'ın bazı bölgelerindeki yerli beylerin birçoğunun bağlılığını sağlamıştı. Mısır'ın fethinden sonra Şah İsmâil'in barış ricasıyla İstanbul'a gelen elçisine olumlu bir cevap vermeyen Yavuz Sultan Selim, İslâm dünyasının lideri olma iddiasını daha da pekiştirmek için Şîa'nın kökünü kazımak ve İran ülkesini fethetmek düşüncesine daha sıkı bağlandı. 925'te (1519) başlayan Celâlî isyanı, Düzmece Murad olayı vb. iç karışıklıklar, onun bu fikrini gerçekleştirmesini daha da âcil hale getirdiyse de bu meselelerle olan meşguliyeti ve hemen ardından vefatı ikinci İran seferine çıkmasını engelledi.

Kanûnî Sultan Süleyman ve Şah Tahmasb'ın hâkimiyet yılları Osmanlı-Safevî münasebetlerine, dolayısıyla da İran tarihine yeni bir safha kazandırdı. 930'da (1524) Şah İsmâil'in ölümünden sonra baş gösteren karışıklıklar, o sıralarda bütün dikkatlerini Batı'ya yöneltmiş olan Osmanlılar'ın ilgisini pek çekmedi. Ancak Bağdat hâkimi Zülfikar'ın isyanı ve Kanûnî'ye bağlılık bildirmesi, Tebriz'de Ulama Han'ın Tahmasb'dan yüz çevirip Osmanlı sarayına ilticacı gibi olaylar, iki devlet arasındaki ihtilâfın şiddetlenmesine ve neticede Kanûnî'nin İrakeyn Seferi'ne çıkmasına yol açtı. Öncü birliklerin ardından bizzat Kanûnî'nin başında bulunduğu kalabalık bir ordu Azerbaycan'a ulaşıp Tebriz, Sultâniye, Hemedan ve diğer şehir ve bölgeleri zaptetti (941/1534 yılı sonbaharı). Ardından Osmanlılar savaşmadan Bağdat'a girdiler. 941 (1535) baharında Safevî kuvvetlerinin Tebriz üzerine yürüdüğünü haber alan Kanûnî, Bağdat'tan Azerbaycan'a hareket edilmesine karar verdi. Bu arada barış teklifi reddedilen Tahmasb, Tebriz'den Dergez'in tarafına çekilmişti. İrakeyn Seferi, İrâk-ı Arab'da Osmanlı hâkimiyetinin güçlenmesini sağladı, fakat Azerbaycan kesiminde ilki kadar başarılı olunamadı. Bunda ekonomik durumun elverişli olmaması, Safevî taraftarlarının dayanışma ve direniş içinde bulunmaları gibi sebepler önemli rol oynadı; Osmanlı ordusu buradan çekilmek zorunda kaldı.

Tahmasb'ın Osmanlı sarayına iltica eden kardeşi Elkas Mirza'nın teşvikiyle Kanûnî Sultan Süleyman'ın 955 (1548) baharında giriştiği yeni İran seferi sonunda Van ve çevresi Osmanlı idaresine katıldı. Fakat Elkas'ın, Tebriz'in fethedilmesi durumunda İran'daki han ve beylerin Tahmasb'dan yüz çevireceklerine dair söyledikleri doğru çıkmamış, Azerbaycan Osmanlı ordusu tarafından zaptedildikten sonra onun kendi maiyetinde olan Acem beyleri bile şah tarafına kaçmışlardı. Bu yüzden Kanûnî, Azerbaycan'da askerî harekâtı genişletmekten vazgeçti; üçüncü vezir Kara Ahmed Paşa'nın Gürcistan üzerine gerçekleştirdiği askerî seferden başarıyla dönüşünün ardından İstanbul'a doğru yola çıktı.

Osmanlı ordusunun geri dönüşünden üç yıl sonra Şah Tahmasb ve oğlunun başında bulunduğu Safevî kuvvetleri, Doğu Anadolu'nun Osmanlı idaresi altındaki şehir ve bölgelerinde (Kars, Erzurum, Ahlat, Erzincan, Bayburt ve diğerleri) büyük bir yağma ve tahribata giriştiler. Buna ben-

zer hareketler, meselâ otlakların yakılması, yiyecek maddelerinin yok edilmesi, yerleşmiş ahalinin zorla göç ettirilmesi, Safevîler'ce kendilerine tâbi Azerbaycan arazisinde de uygulanmaktaydı. Önceleri de yapılan bu gibi hareketlerde esas gaye, Osmanlı ordusunu zor durumda bırakmak için geçeceği yolların etrafını ıssız ve çorak hale getirmektir. Tahmasb, birkaç defa yayımlanmış olan tezkiresinde bunu bir tedbir olarak niteleyip Osmanlılar'la askerî mücadelede önemli bir taktik şeklinde yorumlamaktadır. Hatta Kanûnî Sultan Süleyman, çıkacağı yeni şark seferinde bu taktiği hesaba katarak başka bir yolu tercih etmişti. Nitekim 961 (1554) yazında Osmanlı ordusu Gürcistan üzerinden Nahçıvan'a yöneldi. Diyarbekir Beylerbeyi İskender Paşa, Arpaçayı civarında Safevî askerlerini bozguna uğrattı. Daha önce Safevîler'in yaptığı tahribatın intikamı olarak Sa'dçukuru (Revan), Karabağ ve Nahçıvan yağmalanıp tahrip edildi; Azerbaycan semtine gönderilen Kürt beyleri Merâğa ve Sehend'i talan ettiler. Ancak diğer seferlerde olduğu gibi erzak ve mühimmat sıkıntısı, gerekli muhaberenin yapılamaması, Safevî askerlerinin geniş bir saldırıya hazırlandığı haberi üzerine Kanûnî Anadolu'ya döndü ve gerekli hazırlıkları tamamlayıp ertesi yıl yeniden sefere çıkma gayesiyle Amasya'da kışladı. Osmanlı ordusunun sınır boylarına yakın yerlerde kışlaması üzerine Safevîler barış teşebbüsünde bulundular. Kanûnî de uzun ve yorucu yeni bir sefer yerine uygun şartlar altında barışı kabul etti (*DİA*, III, 4-5). Safevî elçisinin Amasya'da kabulünden sonra kendisine verilen 11 Receb 962 (1 Haziran 1555) tarihli mektup antlaşmanın ana unsurlarını belirlemekteydi. Antlaşma, doğudaki Safevî Devleti'nin varlığının kabul edilmesi ve ona son vermek amacından vazgeçildiğini göstermesi açısından önemlidir. Antlaşma ile İrâk-ı Arab, Van gölü çevresi, Şehrızor eyaleti, Batı Gürcistan'daki prensliklerin (Başiaçık İmereti, Guriel, Megrel) Osmanlı tâbiyetinde bulunduğunu, Azerbaycan ve Güney Kafkasya'nın orta ve doğu kısımlarının Safevî toprakları olduğunu tesbit etmekteydi. Ayrıca dinî konular üzerinde önemle duruluyordu.

Amasya barışı, Osmanlı ve Safevî topraklarında iktisadî ve ticarî gelişmeye yardım eden önemli bir âmil oldu. Tahmasb ile Kanûnî Sultan Süleyman arasındaki resmî yazışmalar, her iki hükümdarın barışın korunması için büyük titizlik gösterdiğini doğrulamaktadır. Her iki

devletin barış ilkelerine gösterdiği saygı, Şehzade Bayezid'in 967'de (1560) oğulları ile Safevî sarayına ilticacı sırasında dahi resmî münasebetlere zarar vermemiştir. Tahmasb'ın bu siyasetini Kanûnî'nin vefatından sonra da sürdürdüğü bilinmektedir. Nitekim Kanûnî'nin ölümü ve II. Selim'in tahta çıkışı dolayısıyla Osmanlı sarayına gönderdiği mektup şekil ve görünüş itibarıyla oldukça gösterişli, muh-teviyatı bakımından da ilginçtir. Tahmasb'ın hastalığı ve ardından ölümü üzerine İran'da baş gösteren karışıklıklar, II. Şah İsmâil'in olumsuz faaliyetleri, sınır boylarındaki beylerin davranışları ve Anadolu'da Safevî propagandasının hızlanması Osmanlılar'ı yeni bir İran seferine çıkardı. Savaş Azerbaycan'ın sınır bölgelerine saldırlarla başladı. Lala Mustafa Paşa serdarlığındaki kalabalık bir ordu Gürcistan üzerine hareket etti (986/1578). Çıldır'da Safevî birlikleri ağır bir yenilgiye uğratıldıktan sonra Kafkasya'dan saldırıya geçildi. Bu olaylarla başlayan yeni savaş dönemi 998 (1590) yılına kadar sürdü. Bu dönem zarfında Osmanlılar ilk defa Kafkaslar'da tutunmaya çalıştılar ve Hazar kıyılarına ulaştılar. Fakat burada uzun süre kalamadılar. Zira Osmanlı ordusu geniş bir coğrafî sahada, Güney İran'dan Kuzey Kafkasya'ya kadar önemli askerî başarılar kazanmış ve birçok yeri eline geçirmiş olmasına rağmen direnişi kıramadığı gibi Osmanlı hâkimiyeti de bu bölgedeki halk tarafından muhtemelen dinî özellik sebebiyle tam olarak benimsenmemiştir. Safevî askerleri ve onların Gürcü müttefiklerini yenerek Şirvan'da 991'de (1583) yeniden Osmanlı idaresini yerleştiren Özdemiroğlu Osman Paşa aynı yılın sonbaharında ordusu başında Kırım'a vardı. Osmanlılar'ın dönüş yolu üzerindeki bazı bölgelerde Rus Kazakları'nın otları yakması ve zaman zaman arkadan ordu birliklerine âni baskınlar düzenlemesi neticesinde Osman Paşa büyük kayıplar verdi. Rusya diplomatları, 1597-1599'da Safevîler'i Osmanlılar'a karşı müşterek askerî ittifaka teşvik ederken daha önceki bu olayı İran'a askerî yardım gibi izah etmişlerdi (Buşyev, s. 56). Genellikle askerî garnizonların geniş bir sahaya yayılması bulunması, aralarındaki irtibatın sağlanamaması, buradaki idarenin yerleştirilmesi ve askerî masraflar için kaynak tahsisi devleti malî zorluklara sürüklemişti. Öte yandan Kazvin'de Safevî tahtında oturan ve Osmanlılar'ın yanında doğudan Özbekler'in baskısına mâruz kalan Şah I. Abbas'ın barış teklifi, sahip olduk-

ları toprakların hukukunu tanımları do-
layısıyla İstanbul'da olumlu karşılandı.
998'de (1590) Osmanlı-Safevî barış ant-
laşması imzalandı. Antlaşmaya göre bu
tarihe kadar Osmanlılar'ın elinde bulunan
bölgeler yani Tebriz, Karacadağ, Gence,
Karabağ, Şirvan, Gürcistan, Nihâvend,
Lûristan ve Şehrizar Osmanlı idaresinde
kaldı.

Bu dönemdeki Osmanlı-Safevî savaş-
ları, sınır boylarında yaşayan ahali için ka-
çınılmaz bir faciaya dönüştü. Hem Os-
manlı hem Safevî kuvvetleri tarafından
gerçekleştirilen bu hareketler zaman za-
man ağır yağma ve tahribat ölçülerine
ulaşmıştı. 998 (1590) antlaşmasının ar-
dından ülkesinde siyasî sükûneti sağlayıp
Özbekler'i Horasan'dan çıkararak I. Abbas,
Safevî Devleti'nin dayandığı ana unsur
olan Türk oymaklarını kontrol altına aldığı
gibi dâimî askerî birlikler kurarak ordu-
sunu güçlendirmeye başlamıştı. III. Meh-
med döneminin iç karışıklıkları, Celâlî
ayaklanmalarının şiddetlenmesi ve uzun
Osmanlı-Habsburg savaşları, Şah Ab-
bas'a, 1012'de (1603) barışı bozarak kay-
bettikleri toprakları geri alma fırsatı ver-
di. Ayrıca Bağdat eyaleti de Safevîler'in
eline geçti. 1021'de (1612) yapılan İstan-
bul (Nasuh Paşa) Antlaşması bu fiilî duru-
mu resmî hale getirdiyse de mücadeleyi
sona erdirmeydi. Antlaşma ayrıca, İran'ın
savaşlar boyunca süren ve Osmanlı teks-
til sanayiinin önemli ham maddesi olan
ipek yasağını da kaldırıyordu. Nitekim
Şah I. Abbas, her yıl sultana 200 yük ipek
ve 100 akçelik bazı işlenmemiş mallar
göndereceğini taahhüt etmekteydi. Ant-
laşma her iki tarafı da tatmin edici bir
nitelikte değildi. Özellikle Osmanlı devlet
adamları doğudaki toprak kayıplarını telâ-
fi etmek istiyorlardı. Bunun üzerine ye-
niden başlayan savaş aralıkları sürdü,
1027'de (1618) Serâb'da yapılan ve ön-
ceki barışın şartlarını taşıyan Nasuh Paşa
Antlaşması da savaş durdurmaya yet-
medi.

XVI. yüzyılda olduğu gibi bu savaşların
esas sebeplerinden biri de iki tarafın mil-
letlerarası ticaret yollarının kontrolünü
ellerine geçirmek istemeleriydi. Yeni dö-
nemde savaşların daha çok Irâk-ı Arab'-
da meydana gelmesi Bağdat, Basra ve
civarının ticarî öneminin artması ile açıklanabilir. Nitekim her iki devlet de XVI.
yüzyılın sonlarından itibaren karşılıklı ola-
rak birbirine ambargo uygulamış ve her
türlü malın geçişini yasaklamıştı. Bağ-
dat birkaç defa elden ele geçti, nihayet
1638'de IV. Murad'ın fethinden sonra

1639'da Zühab'da (Kasrîşirin) akdedilen
barış antlaşması Irâk-ı Arab'ı Osmanlı id-
aresine geri verdi ve güneyde sınırı Şattü-
larab nehri teşkil etti (bu belgenin Türkçe
ve Farsça metinleri şimdiki kadar yalnız
Safevî tarihçisi Muhammed Ma'sûm'un
eserinde bulunmuştur [*Hulâşatü's-siyer*,
vr. 151^b-154^b]).

Bu ahidnâme, iki devlet arasında yet-
miş beş yıldan fazla süren bir barış devri
açtığı gibi ticarî yasakları da kaldırıp eski
tarihî yolların yeniden canlanmasına ve-
sile oldu. III. Ahmed, şair Dürrî Ahmed
Efendi'yi Safevîler'le siyasî ve ticarî ilişki-
leri genişletmek üzere İran'a elçi olarak
gönderdi (1132/1720). Fakat İran'ı derin
bir siyasî bunalıma sokan Afganlı ayaklan-
malarının sonuçları, özellikle Safevî Şahı
Hüseyin Mirza'nın zorla tahttan indirilip
İsfahan'da şahlık tahtına Afgan emirle-
rinden Mîr Mahmud'un çıkması, ülkenin
birçok bölgesini etkileyen isyanlar İstan-
bul'un doğu siyasetine yeni bir eğilim ka-
zandırdı (Aktepe, tür.yer.).

Yeni şartların etkisi altında Osmanlılar
dikkatlerini Kafkasya'ya ve Batı İran'a
çevirdiler. Bunda, Çarlık Rusyası'nın Kafkas-
ya ve İran'ın Hazar denizinin güney sahil-
lerini işgal etme girişimlerini önleme iste-
ği önemli rol oynadı. Gürcü Kralı Vahtang
ve Ermeni papazlarının yardım ricalarını
bahane eden Çar I. Petro'nun gerçekleştirdiği İran seferinden sonra Osmanlı or-
dusu 1135 (1723) baharında Revan ve
Tiflis'i zaptetti. Aynı yılın sonbaharında
İran elçisi St. Petersburg'da Rusya ile
antlaşma imzaladı. Bu antlaşma ile Haz-
zar denizinin batı ve güney yakalarındaki
vilâyetler Rusya'ya ilhak ediliyor, bunun
karşılığında Rus Çarlığı şahlık iddiasında
olan Tahmasb'a askerî yardımda buluna-
cağını vaad ediyordu. Bu olay Osmanlı sa-
rayını hayli endişelendirdi. Fransız diplo-
matlarının aracılığı ile 1136'da (1724) İst-
anbul'da Rusya ile akdedilen ahidnâme
(İran Mukâsemenâmesi), her iki devletin
işgalinde bulunan İran ve Kafkasya top-
raklarının bölüşülmesini resmî hale geti-
riyordu.

Ahidnâme imzalandıktan sonra Os-
manlı ordusu kolayca Hemedan ve Kaz-
vin'i ele geçirdiyse de başşehir İsfahan'ın
zaptı için yapılan akın sırasında Afganlı
Eşref Şah'ın birlikleri Osmanlı askerlerini
bozguna uğrattı. Buna rağmen durumu
gittikçe kötüleşen Eşref Şah, Osmanlılar'-
la barış yapmayı tercih etti. Yapılan ant-
laşmada III. Ahmed'in bütün müslüman-
ların halifesi olarak tanındığı belirtiliyor-

du. Ayrıca İran Mukâsemenâmesi'nde adı
geçen İran ve Kafkasya topraklarından
başka Hûzistan, Zencan, Kazvin, Sultâni-
ye ve Tahran eyaletleri de Osmanlı idare-
sine geçmekteydi.

Sünnî mezhebine bağlı Afganlılar'ın
İran'da kurduğu devlete karşı mücadele
eden Nâdir Beg Afşar'ın 1148 (1736) ba-
harında Mugan sahrasında yapılan ku-
rultayda şah seçilmesiyle İran'ın Osmanlı
ve Rusya ile münasebetlerinde yeni bir
safha açıldı. Kısa sürede Safevî Devleti'-
nin siyasî-coğrafi sınırlarından daha ge-
niş bir sahada yeni bir devlet kuran Nâdir
Şah, Osmanlı ve Rusya devletleriyle Safe-
vîler'in çöküş döneminde akdedilmiş olan
antlaşmaları yürürlükten kaldırdı. Büyük
askerî başarılar kazanan Nâdir Şah'ın
batıdaki seferleri, hükümdarlığının son
döneminde zaman zaman başarısızlık-
la sonuçlanmıştı. Böyle olmakla beraber
1157'de (1744) yeniden şiddetlenen sa-
vaşta Nâdir Şah orduları, Kars ve Musul
civarında Osmanlı birliklerini ağır yenilgi-
ye uğrattı (1158/1745 yazı). Ancak ülkesi-
nin zor ekonomik ve siyasî durumunu göz
önüne alan Nâdir Şah barışı kabul etti.
Uzun süren görüşmeler neticesinde 17
Şâban 1159'da (4 Eylül 1746) Tahran ya-
kınlarında bir ordugâhta imzalanan Ker-
den Antlaşması'nın esas maddesi, IV. Mu-
rad devrinde akdedilen Kasrîşirin Antlaş-
ması'nın devlet sınırları hakkındaki şart-
larının iki tarafça yeniden tanındığını ka-
rara bağlıyordu.

Nâdir Şah ve I. Mahmud arasındaki res-
mî münasebetlerde dinî inanç ve mezhep
meseleleri önemli yer tutuyordu. Nâdir
Şah, İmâmîyye (İsnââşerî) Şahları'nın riayet
ettiği Ca'feriyye'nin, dört Eh'l-i sünnet
mezhebiyle yanyana bütün müslüman
cemaatleri arasında beşinci meşrû mez-
hep gibi tanınması için büyük gayret sar-
fediyor ve bu alanda Osmanlı sarayının
muvafakatini almaya çalışıyordu. Nâdir
Şah'a göre böyle bir islahat, İslâm dünya-
sında siyasî mücadelelerde mezhep ayrı-
lıklarının istismarını önlemek için yeter-
li olacaktı. Hem Osmanlı ulemâsı hem de
nüfuzlu Şîa müctehidleri, Nâdir Şah'ın
bu teklifinin gerçekleşmesini engelle-
mekte başarılı oldular.

Lur asıllı Kerim Han Zend'in Orta ve
Batı İran'da hükümdarlığının ilk yılların-
da Osmanlı-İran münasebetleri sükûnet
içinde geçti. Fakat İngiliz ticaret koloni-
nin 1184'te (1770) Bûşîr'den güden gün-
ne gelişmekte olan Basra'ya taşınması
Kerim Han'ı endişelendirdi. İki devletin

ortak sınırları boyunca yerleşen ve zaman zaman Osmanlı veya İran tâbiyetinden çıkmak isteyen Kürt oymakları, derebeyleriyle gizli ilişki kuran Kerim Han, Irak'ta yayılmış veba hastalığının ağır sonuçlarından ve siyasî karışıklıktan faydalanarak 1189 (1775) baharında kuvvetlerini Basra ve Irak Kürdistanı'na sefere gönderdi. Basra zapt ve yağma edildi; bu haber İstanbul'a ulaşınca yeni bir Osmanlı - İran mücadelesi başladı. Küçük çaplı bu silâhlı çatışmalar sırasında iki devletin temsilcileri barış görüşmelerini de sürdürüyorlardı. 1192'de (1778) Şiraz'da İran kuvvetlerinin Basra'yı boşaltması hakkında iki devlet arasında anlaşmaya varıldıysa da İranlı askerler, şehri 1193'ün (1779) baharında Kerim Han'ın vefatından sonra ülkede şiddetlenen iç savaşlar sebebiyle terk ettiler. Bu arada Basra ve Irâk-ı Arab'ın diğer bölgeleri de yeniden Osmanlı yönetimine geçti. XVIII. yüzyılın son çeyreğinde Tahran'ı başşehir seçen Kaçar Türk kabilesi soyluları İran'da yeni devlet kurdular. İlk dönemde Osmanlı - Kaçar ilişkileri iyi bir şekilde gelişmesine rağmen sınır hattının güneyinde ve Kuzey Irak kısımlarında önceleri olduğu gibi zaman zaman ortaya çıkan gerginlikler bu iyi münasebetleri olumsuz etkiledi. Kürt, Lur, Arap vb. kabileler, İran veya Osmanlı Dev-

leti yetkilileri tarafından suçlandıkları takdirde sınırı geçip komşu ülkeye sığınıyor ve bu tür olaylar iki devlet arasında anlaşmazlığa yol açıyordu. Kerbelâ, Nəcəf ve Kâzimeyn'de yerleşik ahalinin çoğunluğunu teşkil eden Şîiler'le Sünnîler arasında meydana gelen anlaşmazlıklar da bazan Osmanlı - İran ihtilâflarını körük-lüyordu. Şahın hacca giden hanımının bulunduğu kervanın Osmanlı temsilcileri tarafından aranmasını bahane eden Veliaht Abbas Mirza, 1821 sonbaharında büyük bir askerî kuvvetle sınırı geçerek Kars ve Bayazıt vilâyetlerini ele geçirdi ve Erzurum'u kuşatma altına aldı. Aynı zamanda İran askerleri tarafından Osmanlı idaresindeki Kuzey Irak ve Bağdat eyaletine geniş çaplı bir saldırı yapıldı. Süleymaniye ve Bağdat işgal edildi, Kerkük kuşatıldı. Osmanlılar'ın direnişi ve Azerbaycan'ı saran salgın hastalık İranlılar'ı geri çekilmeye mecbur bıraktı. 1823'te Erzurum'da yapılan barış antlaşması uyarınca İran kuvvetleri altmış gün zarfında işgal ettikleri topraklardan geri çekileceklerdi. 1833-1842 yıllarında sınır bölgeleri yeni çatışmalara sahne oldu. Bu çatışmalar 1847'de Erzurum'da Osmanlı - İran antlaşması ile neticelendi. Kasrîşîrin'in ova kısmı İran, dağlık kısmı Osmanlı arazisi olarak teyit edildi. İran Süleymaniye'ye

dair iddiasından vazgeçti. Osmanlı Devleti ise Muhammere (Hürremşehir) ve Heder adasını (şimdiki Abadan) İran toprağı olarak resmen tanıdı.

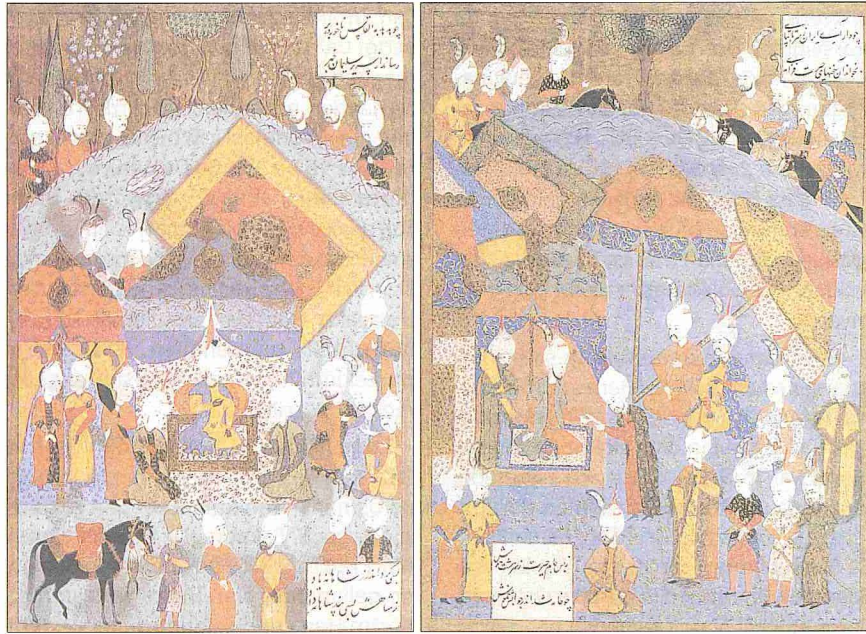
XIX. yüzyılın ortalarında Tahran'da Osmanlı, İstanbul'da İran dâimî diplomatik temsilcilikleri açıldı. Bu devirde İran'ın Batı ülkeleriyle dış ticaretinin önemli kısmı Türkiye arazisinden ulaştırıldı. Tanzimat dönemi ve özellikle XIX. yüzyılın son çeyreği, İran devlet adamı ve politikacılarının Osmanlı fikir akımlarından etkilendiği devreyi teşkil eder. Yüzyılın ikinci yarısında iki ülke ortak Avrupa tehdidine karşı bir yakınlaşma arayışında oldu. Mezhep farklılığının böyle bir yakınlaşmaya engel olmaması gerektiği vurgulanarak tarafları rencide edecek bazı dinî merasim ve uygulamalardan vazgeçilmesi kararlaştırıldı (BA, Y. A. HUS, 161/7). Ancak yüzyılın sonlarında İran şahının o sırada İstanbul'da bulunan Cemâleddin-i Efgânî'nin bir talebesi tarafından öldürülmesi iki ülke arasında yeniden bir soğukluk başlattı. Efgânî'yi ısrarla Bâbîâlî'den talep eden İran hükûmeti isteği karşılanmayınca bunu çok ciddi bir diplomatik mesele yaptı (Özcan, XV [1995], s. 285-291). XX. yüzyılın başında tekrar bir yakınlaşma sağlanmış ve İran şahı İstanbul'a gelerek II. Abdülhamid'i ziyaret etmiştir.

Osmanlı, İran, İngiltere ve Rusya'yı temsil eden dört sınır komiseri, Osmanlı Devleti ile İran arasında sınır tesbiti gayesiyle 1849'da faaliyete başladıysa da bununla ilgili protokol 1869'da imzalandı. Sınır tesbiti 1914'te Osmanlılar'ın I. Dünya Savaşı'na katılmasından az önce tamamlandı.

BİBLİYOGRAFYA :

BA, Y. A. HUS, 161/7; *II. Bayezid Dönemine Ait 906/1506 Tarihli Ahkâm Defteri* (haz. İlhan Şahin - Feridun Emecen), İstanbul 1994, s. XXIV-XXV; Şah İsmâil Safevî, *Mecmû'a-i Esnâd ve Mekâtîbât-i Târîhî* (nşr. Abdülhüseyin Nevâî), Tahran 1347; *Târîh-i Şâh İsmâ'îl*, British Museum, Or., nr. 3248, vr. 39^b, 40^{a-b}; *Âlemârâ-yı Şâh Tahmâsb* (nşr. İrec Efşâr), Tahran 1370, tür.yer.; Matrakaçî Nasuh. *Sefer-i Irâkeyn*; Tahmasb, *Mecmû'a-i Esnâd ve Mekâtîbât-i Târîhî* (nşr. Abdülhüseyin Nevâî), Tahran 1350/1971; Feridun Bey, *Münşeât*, I-II, tür.yer.; Muhammed Ma'sûm. *Hulâsâtü's-siyer*, Bayerische Staatsbibliothek, nr. 213, vr. 151^b-154^b; Şah Abbas, *Mecmû'a-i Esnâd ve Mekâtîbât-i Târîhî* (nşr. Abdülhüseyin Nevâî), Tahran 1352-53/1973-74, I-II; *Esnâd ve Nâme-hâ-yi Târîhî: Devre-yi Şafevî* (nşr. Z. Sabetyan), Tahran 1343/1964; *Esnâd ve Mekâtîbât-i Târîhî-yi Irân: ez Temûr tâ Şâh-ı İsmâ'îl* (nşr. G. Le Strange), London 1926, tür.yer.; *A Narrative of Italian Travels in Persia in the Fifteenth and Sixteenth Centuries* (ed. Charles Grey), London 1873, tür.yer.; Dürrî Efendi, Re-

İran şehzadesi Elkas Mirza'nın Osmanlı heyetiyle görüşmesini ve Şah Tahmasb'ın Osmanlı elçisini kabul merasimini tasvir eden minyatürler (*Süleymannâme*, TSMK, Hazine, nr. 1517, vr. 506^a, 550^a)

lation de Dourry Efendi (trc. L. Langlès), Paris 1810; G. Berchet, *La Repubblica di Venezia e la Persia*, Torino 1865, s. 157; Mehmed Hürşid, *Seyahatnâme-yi Hudûd* (nşr. Alaattin Eser), İstanbul 1997, tür.yer.; H. Mohammad Ali, *Essai sur l'histoire des relations politiques Iran-ottomans de 1722 à 1747*, Paris 1937; U. Najaryan, *Turetsko-Iranskiye Otnoşeniya V XVI V. i v Perovoy Polovine XVII v.*, Erivan 1961, tür.yer.; Mehdi Han Esterâbâdi, *Cihângüşâ-yi Nâdirî* (nşr. S. A. Enver), Tahran 1341, s. 417-418; J. R. Walsh, "The Historiography of Ottoman-Safavid Relations in the Sixteenth and Seventeenth Centuries", *Historians of the Middle East* (ed. B. Lewis - P. M. Holt), London 1962, s. 197-211; N. Felsefi, "Ceng-i Çaldıran", *Çend Makâle-yi Târih ve Edebi*, Tahran 1342/1963, s. 1-88; a.mlf., *Zindegânî-yi Şâh 'Abbâs-ı Evvel*, Tahran 1965, I, tür.yer.; E. Eberhard, *Osmanische Polemik Gegen die Safawiden in 16 Jahrhundert Nach Arabischen Handschriften*, Freiburg 1970, tür.yer.; Münir Aktepe, *1720-1724 Osmanlı-Iran Münasebetleri*, İstanbul 1970; Cl. Cahen, "La problême du Shi'isme dans l'Asie mineure turque pré ottoman", *Le Shi'isme imamite*, Paris 1970, s. 115-129; V. Çoçuyev, *Mejdunarodniye otnoşeniye Bljnego Vostoka v XVI-XVIII v.u.*, Tiflis 1972, tür.yer.; R. W. Olson, *The Siege of Mosul and Ottoman-Persian Relations 1718-1743*, Bloomington 1975, s. 122, 165-183; *Mükâleme-yi Nevvâb-ı Cennetmekân Şâh Tahmâsb bâ Elçiyân-ı Rûm* (nşr. K. Tabatadze), Tiflis 1976; Faruk Sümer, *Safevî Devletinin Kuruluş ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü*, Ankara 1976; P. Buşeyev, *Istoriya Posolstv i diplomatičeskix otnoşeniy Russkogo i Iranskogo gosudarstv v 1586-1612 gg.*, Moskva 1976, s. 56; A. Sehâb, *Târih-i Zindegânî-yi Şâh 'Abbâs-ı Kebir*, Tahran 1355/1976; Fahrettin Kırzioğlu, *Osmanlıların Kafkas-ellerini Fethi (1451-1590)*, Ankara 1976, tür.yer.; Guity Nashat, *The Origins of Modern Reform in Iran 1870-1880*, Illinois 1982, s. 33-34, 52, 72, 101-103, 162; A. Allouche, *The Origins and Development of Ottoman-Safavid Conflict (906-962/1500-1555)*, Berlin 1983; Natek Hümâ, *Îrân der Rehyâb-i Ferhengî 1834-1848*, London 1988, s. 132-155; J. L. Bacqué-Grammont, "XVI. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlılar ve Safevîler", *Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu'na Armağan*, İstanbul 1991, s. 203-219; a.mlf., "Une lettre du prince ottoman Bayezid b. Mehmed sur les affaires d'Iran en 1480", *Slr.* (1973), s. 213-234; a.mlf., "Etudes turco-safavides, I. Notes sur le blocus du commerce iranien par Selim Ier", *Turcica*, VI, Paris 1975, s. 68-88; a.mlf., "Etudes turco-safavides, XVI. Quinze lettres d'Uzun Süleyman Paşa, beylerbey du Diyar Bekir (1533-1534)", *Anatolia Moderna*, I, Paris 1991, s. 137-186; Cezmi Eraslan, "İslâm Birliği Siyaseti Çerçevesinde II. Abdülhamid'in İlk Yıllarında Osmanlı-Iran Münasebetleri (1878-1882)", *Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu'na Armağan*, İstanbul 1991, s. 221-240; Bekir Kütükoğlu, *Osmanlı-Iran Siyasi Münasebetleri (1578-1612)*, İstanbul 1993; a.mlf., "Şah I. Tahmasp'ın III. Murad'a Cülûs Tebriki", *TD*, XI/15 (1960), s. 1-24; Cavid Baysun, "Müverrih Râşid Efendi'nin İran Elçiliğine Dair", *TM*, IX (1951), s. 145-151; Çağatay Uluçay, "Yavuz Sultan Selim Nasıl Padişah Oldu?", *TD*, VI/9 (1954), s. 53-90; VII/10 (1955), s. 117-142; VIII/11-12 (1956), s. 185-200; Bekir

S. Baykal, "Uzun Hasan'ın Osmanlılara Karşı Kati Mücadeleye Hazırlıkları ve Osmanlı-Akkoyunlu Harbinin Başlaması", *TTK Belleten*, XXI/82 (1957), s. 261-284; Tayyib Gökbilgin, "Arz ve Raporlarına Göre İbrahim Paşa'nın İrakeyn Seferindeki İlk Tedbirleri ve Fütûhâtı", a.e., XXI/83 (1957), s. 449-482; J. I. Sohrweide, "Der Sieg der Safawiden im Persien und Seine Rückwirkungen auf die Schi'iten Anatoliens im 16. Jahrhundert", *Isl.*, XL (1965), s. 92-223; J. Matuz, "L'accession ou pouvoir des safavides vue par un historien ottoman contemporain", *Iranica*, VI (1966), s. 24-44; Şehabeddin Tekindağ, "Yeni Kaynak ve Vesikalannın Işığında Yavuz Sultan Selim'in İran Seferi", *TD*, XVII/22 (1968), s. 49-78; Hans-Joachim Kissling, "Şâh İsmâ'il Ier, la nouvelle route des Indes et les ottomans", *Turcica*, VI, Paris 1975, s. 89-102; B. Fragner, "Ardabil Zwischen Sultan und Schah Zehn Urkunden Schah Tahmâsps II.", a.e., VI (1975), s. 177-225; M. R. Nâsirî, "Çend Sened-i Târihî. Sevâd-ı Nâme-yi Kerîm Hân Zend be Sultân 'Abdülhamîd Hân-ı Evvel", *Berresihâ-yi Târihî*, I/56, Tahran 1975, s. 175-180; C. H. Imber, "The Persecution of Ottoman Shi'ites According to the Mühimme Defterleri 1565-1585", *Isl.*, LVI (1979), s. 245-273; Halil Sahillioğlu, "Dördüncü Murad'ın Bağdad Seferi Menzînamesi", *TTK Belgeler*, XIII/17 (1988), s. 43-81; Azmi Özcan, "Jamaladdin Afghani's Honorable Confinement in Istanbul and Iran's Demands for His Extradition", *Osm.Ar.*, XV (1995), s. 285-292; Gökhan Çetinsaya, "Tanzimat'tan Birinci Dünya Savaşı'na Osmanlı-Iran İlişkileri", *KÖK Araştırmalar*, Osmanlı-Ferid sayısı, Ankara 2000, s. 11-23; İhan Şahin - Özalp Emecen, "Amasya", *DA*, III, 4-5.

ALİYEV SALİH MUHAMMEDOĞLU

III. KÜLTÜR ve MEDENİYET

1. Dinî Hayat ve Dinî Kurumlar. X. (XVI.) yüzyılda Safevîler'in iktidara gelmesiyle başlayan yaklaşık 150 yıllık bir süreçte halkın büyük bir çoğunlukla Şii İslâm'ı benimsemesinin ardından İran'ın dinî hayatı, Hz. Peygamber'in ve onun kutsal halefleri kabul edilen Ehl-i beyt'in on iki imamına bağlılık etrafında şekillenmiştir. Ramazan ve kurban bayramları, hac mevsimi ve mevlid kandili gibi dinî gün veya zamanlar, diğer İslâm ülkelerinde olduğu gibi İran'da da kutlanmakla birlikte zaman bakımından bazı farklılıklar arzeder. Meselâ Kadir ramazanının 27'sinde değil 19'u ile 23'ü arasında bir gecede, mevlid kandili de rebülevvel ayının 12'sinde değil 17'sinde kutlanır. Bunun yanında 1979'da Humeyni'nin verdiği bir tâlimatla Kudüs'ün işgalini protesto etmek amacıyla ramazanın son cuması "Kudüs günü", Peygamber'in doğum gününü kapsayan hafta ise Sünnîler ile Şiiiler arasında yakınlaşma tesis etme umuduyla "vahdet haftası" olarak kutlanmaktadır.

İran dinî takviminin daha belirgin bir özelliği ise on iki imamın doğum ve şehâdetleriyle (on ikinci imam için gaybet) bazı önemli olayların gerçekleştiğine inanılan günlerin kutlanması veya anılmasıdır. Bu günlerde imamların rehberliklerinin devam ettiği fikrini sürekli canlı tutmak amacıyla vaazlar verilir, dualar edilir. Bunların en önemlilerinden biri, Şii inancına göre Peygamber'in Gadîr-i Hum'da birinci imam Ali b. Ebû Tâlib'i kendisine vekil tayin ettiği gün olan ve "Gadîr bayramı" adıyla kutlanan, İran İslâm Cumhuriyeti'nin kuruluşundan bu yana ise resmî tatil kabul edilen 18 Zilhicce'dir. Diğer bir dinî gün ise ramazanın 19'unda Hz. Ali'nin katili İbn Mülcem'in Kûfe'de öldürülmesiyle ilgilidir. Şâban ayının 15'indeki kutlama, on ikinci imamın doğumuyla alakalı olup bugün, şimdilerde onun dünyaya dönüp evrensel adaleti tesis edeceği inancından hareketle "dünya mazlumlar günü" adıyla yeni bir anma gününe dönüştürülmüştür.

İran'ın dinî günleri içinde duygu yoğunluğunun en çok yaşandığı gün, hiç şüphe yok ki İmam Hüseyin'in Kerbelâ'da şehid edilmesinin anma zamanı olan muharrem ayının ilk on günüdür. Kerbelâ, Şiiiler için başka hiçbir tarihî olayla karşılaştırılmayacak kadar önemlidir. Öyle ki bu olayın İslâm'ın gelişinden önce bile haber verildiğine ve kutsal tarihin merkezî hadiselerinden biri olduğuna inanılmaktadır. Kerbelâ'yı anma, yaşanan bir tarihî trajediyi dinî bir görev olarak hatırlamanın ötesinde İmam Hüseyin'in temsil ettiği Ehl-i beyt'e ve onun nihâî zafetine sadakatin bir ölçüsü haline gelmiştir. Özellikle trajedinin vuku bulduğu âşûrâ gününde "deste" ismi verilen siyah giyimli organize gruplar ağırlar eşliğinde göğüslerini, bazan da zincirlerle sırtlarını döverler. Daha uç bir uygulama olan kama ile başa vurma gösterisi ulemânın tavsiyeleri sonunda artık ender hale gelmiştir. Bunun yanında "tâziye" adı verilen ve Kerbelâ'da yaşananları canlandıran temsillere de artık pek yer verilmemektedir. Kerbelâ bilinci, sadece Muharrem ayı ile başlayıp Hüseyin'in şehâdetinin 40. günü olan 20 safere kadar devam etmekle sınırlı kalmamakta, yıl içindeki çeşitli günlerde de "ravzahânî" denilen anma törenleri düzenlenmektedir.

Bizzat imamlardan nakledilen hadislerden hareketle onların türbelerine gerçekleştirilen ziyaretlerin İran'ın dinî hayatında önemli bir yer işgal ettiği şüphe-sizdir. Bu ziyaretler mânevî destek ka-